

بسم الله الرحمن الرحيم

ملاک حُسن خلق در سیره حضرت فاطمه الزهراء (سلام الله علیها)

زهرا دیریشی^۱

چکیده

هدف از نگارش این مقاله ملاک حسن خلق در سیره حضرت فاطمه زهرا(س) بوده است. با توجه به زندگی سراسر افتخارآمیز صدیقه طاهره حضرت فاطمه الزهرا(س) که سرمشق جامعی برای همه بانوان با فضیلت است، سعی شده که گوشه ای از سجایای بی کران اخلاق این بانوی گرامی اسلام مورد بررسی قرار گیرد. مقاله از دو فصل کلی تشکیل شده است؛ فصل اول شیوه های اخلاقی خود حضرت فاطمه الزهرا(س) که محوریت از روی آیات و روایات بیان گردیده شده، و درباره زهد و ساده زیستی و صبر و استقامت ایشان، ایمان و اخلاص، حجب و حیای حضرت صحبت شده و چون روایات درمورد فضائل و کرامات و زوایای زندگی آن حضرت فراوان است به گوشه ای کوچک از آن اشاره شده است که در فصل دوم به شیوه های رفتاری حضرت فاطمه الزهرا(س) و اهمیت ایشان به قرآن، دعا، مناجات و شیوه های رفتاری در خانواده با والدین و همسر خویش اشاره شده است. این مقاله به روش توصیفی با استفاده از آیات و روایات به روش کتابخانه ای انجام شده است.

واژگان کلیدی: حُسن خلق ، سیره حضرت فاطمه الزهراء(سلام الله علیها)

^۱. سطح دو؛ طلبه مدرسه علمیه فاطمه الزهرا

۱. مقدمه و طرح مساله

در سیره حضرت زهرا (علیهاالسلام) ملاک حسن خلق ارزش و اهمیت بالایی دارد. خانواده و در مکتب اسلام، پایه ارتقای روحی و تکامل انسان و زمینه رشد معنوی و شکل گرفتن روحیات اجتماعی، ایثار و گذشت و سایر فضائل اخلاقی است و بن‌مایه اصلی آن، توحید و قرب الهی است. بُعد اخلاقی خانواده نیز در این مسیر معنا می‌یابد و براساس آن تعریف می‌شود. آگاهی از اخلاق خانواده و کیفیت تعامل اعضای آن با یکدیگر برای هر خانواده ای الزام است و جوانان با اطلاع از این امور می‌توانند زندگی مناسب تری را شروع و حقوق همسر و فرزندان را مراعات کنند.

در این میان ، برنامه جامع و سعادت‌مندانه سیره معصومان(ع) می‌تواند الگوی مناسبی برای موضوع اخلاقی باشد. حضرت زهرا(س) به عنوان الگوی حسنه، بهترین نقش رادرم‌دیریت و سازماندهی اخلاق خانواده ایفا کرده اند. از این رو، الگوپذیری از سیره عملی حضرت زهرا(س) به منظور استخراج سیره اخلاقی ایشان در خانواده می‌تواند الگوی جامعی برای نهادینه سازی آن در خانواده ها باشد. در پژوهش حاضر، مقوله سیره اخلاقی حضرت زهرا(س) در روایات استخراج شده از سیره عملی ایشان، با روش تحلیل محتوا بررسی شده است و تالش خواهد شد تا این موضوع تبیین شود که الگوی سیره اخلاقی حضرت زهرا(س) مطابق سیره عملی ایشان در خانواده چگونه ترسیم می‌شود؟ ضرورت الگو گرفتن از سیره اخلاقی حضرت زهرا(س) از چند جهت اهمیت ویژه ای دارد. اول، وجود حضرت زهرا(س) آینه تمام نمای اهل بیت(ع) است؛ به گونه ای که حتی فرزندان معصومشان به سیره و روش ایشان تمسک می‌جویند. در توقیعات امام زمان(عج) آمده است: « وَ فِي ابْنِهِ رَسُولُ اللَّهِ لِيَّ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ » ؛ « سیره دختر رسول خدا(صلی الله علیه وآله وسلم) (فاطمه الزهرا علیهاالسلام) برای من اسوه و الگویی نیکویی است ». ^۱ ثانیاً ، وجود و معرفی الگوی مناسب برای جامعه ، حیاتی است. وجود حضرت زهرا(س) به عنوان الگوی فرا جنسیتی و فرازمانی و مکانی است.

وجود انسان کامل، اعم از زن و مرد، به گونه ای است که برای انسانهای دیگر، مایه هدایت و رشد و تکامل بوده و سخن، رفتار و تفکر او که برآمده از نفس کامل و معصوم اوست، حسن خلق و گشاده رویی از بارزترین صفاتی است که در معاشرت‌های اجتماعی باعث نفوذ محبت شده و در تاثیر سخن اثر شگفت انگیزی دارد به همین جهت خدای مهربان پیامبر و سفیران خود را انسان هایی عطوف و نرم‌خو قرار داد تا بهتر بتوانند در مردم اثر گذارند، در تحقق بخشیدن به اهداف الهی خود با برخورداری از حسن خلق و شرح صدر، چنان با ملایمت و گشاده رویی با مردم صحبت میکردند که نه تنها هر انسان حقیقت جویی را به آسانی شیفته خود می ساختند بلکه گاهی دشمنان را نیز شرمنده و منقلب می کردند. از جمع بندی آیات و روایات سیره

۱ - محمدبن حسن طوسی ، الغیبه، ص ۲۸۶، حدیث ۲۴۵

معصومین (علیهم السلام) بدست می آید که حسن خلق از نظر آیین مقدس اسلام ارزش ذاتی دارد چه در برخورد با مؤمن باشد و چه در برخورد با کافر باتوجه به این که صاحب حسن خلق بر قوای نفس خود مالکیت و توسل دارد. برای هر انسانی قابل بهره برداری است؛ لذا الگوها مهمترین عوامل مؤثر بر ذهنیت و عینیت مخاطب اند. از همین رو، توجه نظری و عملی عمیق به الگوها، متناسب با جهان بینی و ارزششناسی اسلامی اهمیت مضاعفی می یابد. در زمینه سیره حضرت زهرا(س) پژوهش هایی انجام شده است؛ از جمله مقاله تحت عنوان تحلیل محتوای سیره اقتصادی حضرت زهرا(س) از رهگذر سیره عملی، پدیدآورنده ها: فاطمه علایی رحمانی، فرشته معتمد لنگرودی، نگاردین پژوه، نشریه مطالعات معرفتی در دانشگاهی اسلامی، پاییز ۱۴۰۲، شماره ۹۶ به چاپ رسانیده اند و محمد محمدی اشتهاردی مقاله ای با عنوان نگاهی به سیره رفتاری حضرت زهرا(س) در فلاسفه و کلام در نشریه پاسدار اسلام، مهر ۱۳۷۵، شماره ۱۷۸، به چاپ رسانیده است. این تحقیقات درواقع از نقل بحث مسأله پژوهی می کاهد، اما همواره این بحث حسن خلق که مورد توجه جامعه که هم دنیوی و هم اخروی به آن وابسته است، بحث ملاک حسن خلق در سیره حضرت زهرا(س) مورد توجه قرار نگرفته است. و این مقاله قصد دارد قطره ای از دریای معرفت و اخلاق فاطمی را به خواننده های خود بشناساند. و با بررسی سیره حضرت زهرا(س) خلیات ایشان در زندگی خویش و با خانواده چگونه بوده است؟ این نوشتار با روش نقلی و حیانی و شیوه گردآوری اطلاعات کتابخانه ای و پردازش اطلاعات توصیفی تحلیلی ابتدا به مفهوم شناسی واژگان تحقیق (حسن خلق، سیره حضرت زهرا(س)) و در پایان به راه حل های استفاده از این سیره در جوامع امروزی و آثار و برکات روز افزون آن اشاره می شود. اکنون سوال مطرح می شود ملاک حسن خلق در سیره حضرت فاطمه الزهرا(س) چگونه است؟

۲- مفهوم شناسی واژگان موضوع تحقیق

۲-۱- حُسن خلق در لغت و اصطلاح

حسن خلق، خوش خلقی به معنای حسن خلق، نرم خویی، خوش سخنی، گشاده رویی و حسن معاشرت و برخورد پسندیده با دیگران است. خوش خلقی یکی از صفات نیک و پسندیده پیامبران و اولیاء خدا می باشد که در قرآن و روایات زیادی به آن پرداخته شده است. خلق عبارت است از ملکه ای راسخ در نفس (چه خوب چه بد) که در مقابل عمل قرار دارد.^۱ حُسن در لغت، یعنی زیبایی،^۱ بنابراین، حُسن خلق در لغت یعنی ملکات اخلاقی زیبا. در اصطلاح دارای تعاریفی مختلف است و عمدتاً در سه تعریف قابل ارائه است:

۱- محمد باقر مجلسی، مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول، ج ۸، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ دوم، ۱۴۰۴ق، ص ۱۶۶.

۱. نرم خویی و خوش سخنی و گشاده رویی که مرحوم نراقی معتقد است، مراد از حسن خلق در روایات به همین معنی است.^۲

۲. اعتدال در قوای عقلی غضبی و شهوی که درون فرد را از انوار افاضات علوم و معارف الهی، درخشان و اعضای او را به طاعات و وظایف مشغول می کند و این حالت درونی با علاماتی چون معاشرت نیکو با مردم و بروز صفاتی مثل خوش برخوردی، محبت، راستی، و غیره شناخته می شود. بنابراین حسن خلق تابع استقامت تمام اعضای ظاهری و باطنی و زیبایی صورت درونی انسان در اثر این تناسب اخلاقی است.^۳ همانطور که حسن حسن ظاهری با زیبایی و تناسب همه اعضا محقق می شود. حسن خلق که زیبایی باطنی است نیز با زیبایی همه صفات و اخلاق محقق می شود.^۴

۳- فرد همتی جز خدا نداشته باشد و جلوه الهی را مشاهده کند و دیگر جفای خلق را به آن انگیزه تحمل نماید. مفهوم حسن خلق در سنت اسلامی، در دو دلالت خاص و عام به کار می رود. در معنای خاص، حسن خلق بر فضائل اخلاقی ناظر بر مدارا و حسن معاشرت با مردم دلالت دارد و در معنای عام، مراد از آن، مجموعه تمامی رفتارهای نیکو و پسندیده است. حسن خلق، معنای نرم خویی، پاکیزه گفتاری، گشاده رویی و منش زیبا با دیگران پاکیزه برخورد کردن است.^۵ در برخی احادیث از حسن خلق به «خُلُقُ اللَّهِ الْأَعْظَمُ» تعبیر شده است.

یا از دین علاوه بر این حدیث مشهور نبوی، که در آن غرض بعثت آن حضرت به کمال رساندن مکارم اخلاق محاسن بسیار بیان شده است.^۶ صاحب خلق حسن، برترین موزون در میزان^۷ و همتای روزه دار، شب زنده.^۸ و آن را مخصوص افراد برگزیده و عارفان عالی مقام دانسته اند^۹ که جز خداوند کسی حقیقت آن را نمی داند.^{۱۰}

۱ - احمد بن محمد فیومی، المصباح المنیر، ج ۲، ص ۱۳۶.

۲ - ملا محمد مهدی نراقی، علم اخلاق اسلامی (ترجمه جامع السعادات) ج ۱، ترجمه سید جلال الدین مجتبوی، ص ۳۷۳.

۳ - صالح مازندرانی، شرح الکافی، ج ۸، تهران، المکتبیه الاسلامیه، ص ۲۷۸.

۴ - محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۱، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ص ۴۱۹.

۵ - محمد مهدی نراقی، جامع السعادات، ج ۱، ص ۳۴۳.

۶ - محمد بن اسماعیل بخاری، الادب المفرد، ج ۱، ص ۱۰۴.

۷ - عبدالله بن جعفر حمیری قمی، قرب الاسناد، ص ۴۶.

۸ - سلیمان بن احمد طبرانی، المعجم الاوسط، ج ۸، ص ۱۸۴.

۹ - عبدالرحمان بن ابی بکر سیوطی، جامع الصغیر فی الاحادیث البشیر النذیر، ج ۱، ص ۶۴۶۱.

۱۰ - محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۶۸، ص ۳۹۲.

آن حضرت فرمود: «حسن خلق زمامی از رحمت خدا برای صاحب آن است که یک سر زمام به دست فرشته ای که آن را به سوی خیر می کشاند.»^۱ و فرمود: حسن خلق نیمی از دین است،^۲ خیر دنیا و آخرت^۳ و مایه سعادت انسان و سبب ورود او به بهشت است و در مقابل بدخلقی عامل بدبختی و ورود انسان به جهنم است و کامل ترین شما در ایمان، خوش خوترین شما است. اگر خوش خلقی تجسم می یافت زیباترین مخلوق بود.

۲-۲- سیره حضرت زهرا (سلام الله علیها)

(۱) معنای لغوی سیره در زبان عربی از ماده «سیر» است، سیر یعنی حرکت، رفتن، راه رفتن. همچنین نوع راه رفتن. سیره بر وزن «فعله» است و در زبان عربی، دلالت بر نوع می کند.^۴ راغب اصفهانی سیره را به معنای حالتی دانسته که انسان یا غیر انسان بر آن حالت باشد. طریحی نیز سیره را به طریقه، هیئت و حالت معنا کرده است.^۵ ابن منظور نیز می گوید: سیره از کلمه «سیر» به معنای رفتن است و خود کلمه سیره به معنای روش و رفتار و سنت و طریقت و هیئت می باشد.^۶

«سیره» اصلی است که دلالت بر گذشت و جریان دارد از «سار، یسیر، سیراً» و «سیر» به معنای سیر در روز و شب است. «سیره» روش در چیزی و به معنای سنت است؛ زیرا حرکت می کند و جریان می یابد.^۷ بیشتر کتب لغت «سیره» را به معنای روش و راه دانسته اند، بنابراین در معنای سیره گونه ای دوام و استمرار نهفته است. معنای دیگری که برای سیره یاد کرده اند هیئت و حالت است. سیره حالتی است که انسان و غیر انسان به گونه غریزی یا دریافتی بر آن است و گفته می شود سیره نیکو سیره زشت و سخن خدا که می فرماید: «سَعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَى» (طه/ ۲۱) (خدا به موسی) فرمود: آن را بگیر و مترس! ما آن را به هیئت اول و حالت نخستین خود باز خواهیم گرداند؛ «حالت چوبی که عصا [ای موسی] داشت».^۸

(۱) سیره به معنای روش و رفتار و حالت و حیات معنی شده است، بنابراین بیان سیره به معنای حرکت یا رفتاری است که جهت خاص را پی می گیرد: «سیره» اسم از سار است. سنت راه مذهب هیئت و سیره به

۱ - احمد بن حسین ابوبکر بیهقی، شعب ایمان، ج ۱۰، ص ۳۸۸.

۲ - محمد بن علی بابویه صدوق، الخصال، ج ۱، جامعه مدرسین قم، چاپ اول، ۱۳۶۲ ش، ص ۳۰.

۳ - سلیمان بن احمد طبرانی، المعجم الکبیر، ج ۲۳، چاپ حمدی عبدالمجید سلفی، چاپ افست بیروت ۱۴۰۰-۱۴۰۴، ص ۲۲۲.

۴ - حسن عمید، فرهنگ فارسی عمید، تهران، نشر سپهر، چاپ سیام، ۱۳۸۰ ش.

۵ - فخرالدین طریحی، مجمع البحرین، قم، مؤسسه البعثه، چاپ اول، ۱۴۱۴ ق.

۶ - محمد بن مکرم بن ابن منظور، لسان العرب، ج ۶، ص ۳۹۹.

۷ - احمد بن فارس، معجم مقایس اللغة، تحقیق عبدالسلام هارون بیروت، دارالجلیل، چاپ اول، ۱۴۱۱ ق، ج ۳، ص ۱۲۰.

۸ - حسین بن محمد راغب اصفهانی، مفردات، ذیل واژه سیره، طریحی ۱۴۱۴ ق، ج ۳، ص ۳۴۰.

نتیجه‌گیری

رابطه اهل بیت (علیهم السلام) با مردم، رابطه عاشق و معشوق است. دوست باید تمام کمالات را در محبوب خود بیابد و از دریای فیض و معرفت او سیراب شود و محبوب نیز باید آنچه در توان دارد، برای هدایت و سعادت رهروان خود بکار بندد. حضرت فاطمه الزهرا (سلام الله علیها) بانویی است که گرچه برای بروز و تجلّی، فرصت چندانی نیافت، اما در همان ۱۸ سالی که از این زندگی دنیایی بهره گرفت، لقب «سیده نساء اهل الجنه» را یافت و این نشان از عمق معنوی است که در وجود این برترین بانوی تاریخ نهفته است. حضرت فاطمه الزهرا (س) دخت گرامی بزرگ زنی چون خدیجه کبری است که از نیکوترین و عفیف ترین زنان جهان و نخستین زنی است که به پیامبر ایمان آورد و آن چه از مال دنیا در اختیار داشت، در راه پیشرفت اسلام بذل کرد. حضرت فاطمه (س) فرزند نیکو مردی چون محمد (ص) فرستاده رحمت و مغفرت و همسر شیر خدا و مولود کعبه حضرت علی (ع) است. از نقش آفرینی های درخشان فاطمه الزهرا (س)، بالا بردن فرهنگ جامعه، رشد فکر و اندیشه مردم و دفع مشکلات و شبهات آنان است. آن حضرت از مسائل ساده گرفته تا پیچیده ترین مشکلات را پاسخ گو بود و این امر میسر نبود، مگر با احاطه علمی، قوت فکری و همت بلند ایشان. با تأمل در سیره عملی حضرت فاطمه الزهرا (س) می توان فهمید که زهرای مرضیه (س)، سرمشق جامع و زیبایی برای زنان و مردان کمال جو و با فضیلت است. زیرا در وجود او اندیشه مترقی، پاک منشی، فضیلت و پرهیزگاری وصف ناپذیری ترکیب یافته و یک بانوی آسمانی با عالیت ترین سجایای انسانی پدید آمده است. او همسر، دختر، مادر و انسان نمونه ای است که باید همه بانوان فضیلت طلب، درس انسانیت، آیین همسر داری، مبارزه با استبداد و عدالت را در مکتب وی، بیاموزند. او با زندگی ساده، زیبا و سراسر فضیلت خویش ثابت کرد که یک زن هم می تواند، تمام افتخارات انسانی را به دست آورد و در همان حال، شیوه ی زندگی اش، سرمشق همه مادران و همسران مترقی جهان باشد. حضرت فاطمه (س) الگویی جاودانه زندگی ساز است. «اللهم صل علی فاطمه و ابیها و بعلها و بنیها بعدد ما احاط به علمک»

منابع و مأخذ

قرآن

نهج البلاغه

- ۱ - افغانی تیمور، مقام و منزلت حضرت زهرا(س)، عاشورا، ۱۳۹۷.
- ۲ - ابن بابویه، محمد بن علی، من لایحضره الفقیه، ج ۱، تهران: دار الکتب الاسلامیه ۱۴۱۳ق
- ۳ - ابن حجر عسقلانی احمد بن علی، فتح الباری بشرح صحیح بخاری، ج ۷، بی جا: ناشر دار المعرفه، بی تا.
- ۴ - ابن سید الناس محمد بن محمد، عیون الاثر فی فنون المغازی و الشمائل و السیر، ج ۱، ۱۴۱۴ق.
- ۵ - ابن شهر آشوب محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب (ع)، مکتبه الحیدریه، ۱۴۳۱ ق، ۱۳۹۰ ش .
- ۶ - ابن فارس احمد، معجم مقاییس اللغه ج ۳، چاپ اول، بیروت: دارالجلیل، ۱۴۱۱ ق .
- ۷ - ابن قولویه قمی، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، بی جا: نشر الفقاهه، ۱۴۱۷ق.
- ۸ - ابن مردویه، احمد بن موسی، مناقب علی بن ابی طالب (ع)، قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث، ۱۴۲۴ق
- ۹ - ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج ۶، ۷۱۱ بیروت: بی نا، بی تا
- ۱۰ - ابوبکر بیهقی احمد بن حسین، شعب ایمان، ج ۱۰
- ۱۱ - اربلی، علی بن عیسی، کشف الغمه فی معرفه الائمه، تحقیق هاشم رسولی، ج ۲.
- ۱۲ - بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۱ق)، الادب المفرد، ج ۱، بی جا: بی نا، بی تا
- ۱۳ - بدرالعینی، محمود بن احمد، عمره القاری شرح صحیح بخاری، دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۱ق، ۱۳۸۰ش.
- ۱۴ - بحرانی، عبد الله بن نور الله، عوالم العلوم و المعارف، ج ۱، از مجلد فاطمه و شیخ اسلامی مسند فاطمه الزهرا(س).
- ۱۵ - تمیمی مغربی نعمان بن محمد، دعائم الاسلام، ج ۱، دارالمعارف، ۱۳۸۹.

- ۱۶ - جباری محمد، سیره اخلاقی و سبک زندگی حضرت زهرا(س) نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاهها معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی، ۱۳۹۲.
- ۱۷ - جمال الدین، احمد بن محمد بن فهد حلی، **عده الداعی و نجاح الساعی** ۸۰۱، باب چهارم.
- ۱۸ - حاکم نیشابوری محمد بن عبدالله، **المستدرک علی الصحیحین**، ج ۳، دار الکتب العلمیه (بیروت، لبنان) ۱۴۱۱ق.
- ۱۹ - حرعاملی محمد بن حسن (۱۴۰۹ق) **تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشرعیه**، قم: آل البيت عليهم السلام.
- ۲۰ - حمیری، عبدالله بن جعفر (۱۴۱۳ق)، **قرب الاسناد**، قم: آل البيت عليهم السلام.
- ۲۱ - دیانی محمد، **عروس حضرت قرآن**، سردارشیخ طوسی، ۱۳۹۷.
- ۲۲ - دارمی عبد الله بن عبد الرحمن، **سنن الدارمی**، ج ۱، دارالفکر (بیروت، لبنان) ۱۴۲۰ق.
- ۲۳ - راغب اصفهانی حسین بن محمد (۵۰۲ق)، **مفردات فی غریب القرآن**.
- ۲۴ - زورق حسن، **فاطمیت فاطمه(س)**، سوره مهر ۱۳۹۳.
- ۲۵ - زرکوب عبدالحسین، **کارنامه اسلام**، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۷ش.
- ۲۶ - صالحی عبدالله، **چهل داستان چهل حدیث از حضرت فاطمه الزهرا(س)**، مهدی یار، ۱۳۸۶ ش.
- ۲۷ - صدوق، محمد بن علی بابویه، **الخصال**، ج ۱، جامعه مدرسین قم، چاپ اول، ۱۳۶۲ ش.
- ۲۸ - صدوق ابی جعفر محمد بن علی بن الحسین بن بابویه القمی، **علل الشرایع**، ج ۱، مکتبه الحیدریه ۱۴۲۵ق.
- ۲۹ - طاهرزاده اصغر، **مقام ليله القدري حضرت فاطمه (س)**، لب المیزان، ۱۳۸۵ ش.
- ۳۰ - طبرانی، سلیمان بن احمد، **المعجم الکبیر**، ج ۲۳، چاپ حمدي عبد المجید سلفی، چاپ افست بیروت ۱۴۰۰-۱۴۰۴.
- ۳۱ - طبرسی حسن بن فضل، **مکارم الاخلاق**، الشریف الرضی ۱۳۷۰ ش.
- ۳۲ - طبرسی فضل بن حسن، **مجمع البیان**، دارالمعرفه (بیروت، لبنان) ج ۱۰، ۱۴۰۸ق.
- ۳۳ - طربحی فخرالدین، **مجمع البحرين**، قم، مؤسسه البعثه، چاپ اول، ۱۴۱۴ق.

- ۳۴ - طوسی محمد بن علی ابن حمزه ، الثاقب فی المناقب ، الانصاریان للطباعه و النشر .
- ۳۵ - طوسی محمد بن حسن ، الغیبه، ج ۱۱، قم: دارالمعارف الاسلامیه، ۱۴۱۱.
- ۳۶ - سیوطی عبدالرحمان بن ابی بکر، الجامع الصغیر فی الاحادیث البشیر النذیر، ج ۱. انتشارات جامعه مدرسین قم، ۱۴۰۴ هجری قمری.
- ۳۷ - سیوطی جمال الدین، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، ج ۶، دارالفکر.
- ۳۸ - سیوطی عبدالرحمن بن ابی بکر، الدر المنثور فی التفسیر بالمأ ، ج ۶.
- ۳۹ - شوشتری نور الله بن شرف الدین ، احقاق حق و ازهاق الباطل، ج ۲۵، کتا بخانه مرعشی نجفی قم ایران ۱۴۰۹.
- ۴۰ - شرتونی سعید، اقرب الموارد فی فصیح العربیه و الشوارد، ناشر منظمه الاوقاف والشون الخیریه . دار الاسوه للطباعه و النشر ج ۱؛ تهران ، انتشارات اسوه ، چاپ اول ۱۳۷۴ ش ، ۱۴۱۶ ق .
- ۴۱ - شریف رضی محمد بن حسین، المجازات النبویه، مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث ، قم ، ایران، ۱۳۸۰ ش ، ۱۴۲۲ ق.
- ۴۲ - عمید حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران: نشر سپهر، ۱۳۸۰ ش،
- ۴۳ - فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، ج ۲، بی جا: بی نا، بی تا
- ۴۴ - قطب الدین راوندی، الخرائج و الجرائح ، ج ۱، بی جا: بی نا، بی تا
- ۴۵ - قمی ابن قولویه، کامل الزیارات، نشر الفقاهه، ۱۴۱۷ ق.
- ۴۶ - قند دوزی سلیمان ، ینابیع الموده ، چاپ استامبول ، نورالابصار، چاپ مصر.
- ۴۷ - غازی، داود بن سلیمان، مسندالرضا (ع)، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم ، مرکز انتشارات ، ۱۳۷۶ ش، ۱۴۱۸ ق
- ۴۸ - کلینی محمد بن یعقوب ، اصول الکافی، ج ۳، دار الثقلین ۱۳۹۳.
- ۴۹ - گجوری مازندرانی محمد باقر، فاطمه الزهرا (س) این گونه بود (خصائص فاطمیه)، اندیشه هادی، ۱۳۹۲ ش.

- ۵۰ - لبّاف علی ، درسنامه فاطمیه، مرکز فرهنگی انتشاراتی منیر، ۱۳۹۱ش.
- ۵۱ - مهری املشی گیلانی ، فاطمه را بهتر بشناسیم، زمینه سازان ظهور امام عصر(عج) ۱۳۸۶ش.
- ۵۲ - مجلسی ، محمد باقر، مرآه العقول فی شرح اخبار آل الرسول، ج ۲ ، دارالکتب الاسلامیه ، تهران ، چاپ دوم، ۱۴۰۴ق.
- ۵۳ - مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، ج ۳ و ج ۴۱ و تفسیر برهان ، ج ۱.
- ۵۴ - مازندرانی ، ملا صالح ، شرح الکافی، ج ۸ ، تهران ، المکتبیه الاسلامیه.
- ۵۵ - مطهری مرتضی ، سیری درسیره نبوی، تهران ، انتشارات صدرا ، چاپ بیست و سوم ، ۱۳۸۰ ش
- ۵۶ - مصطفوی حسن ، التحقيق فی کلمات قرآن الکریم، ج ۵، تهران ، ۱۳۹۵ .
- ۵۷ - متقی علی بن حسام الدین ، کنزالعمال، ج ۱۶، دار احیاء التراث العربی بیروت ، ۱۴۳۱
- ۵۸ - نراقی ، محمد مهدی ، علم اخلاق اسلامی (ترجمه جامع السعادات)، ج ۱، ترجمه سید جلال الدین مجتبوی.

ب (مقالات

- ۱ - اشتهاوردی محمد، نگاهی به سیره رفتاری حضرت زهرا (س)، نشریه پاسدار اسلام، ش ۱۷۸. ۱۳۷۵
- ۲ - علایی رحمانی فاطمه ، معتمد لنگرودی فرشته، دین پژوه نگار ؛ ۱۴۰۲، تحلیل محتوای سیره اقتصادی حضرت فاطمه الزهرا(س) از رهگذر سیره عملی، نشریه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ش ۹۶.
- ۳ - موسوی ستاره ، نگاهی به الگوهای رفتاری و اخلاقی حضرت فاطمه (س)، ۱۳۹۸ ، نشریه مطالعاتی تربیتی و اجتماعی قرآن و عترت ، ش ۳.